

myntstudier

Mynttidskriften på Internet

Nr 2005:4 - december

www.numismatiskafor forskningsgruppen.su.se

Nya vikingatida myntfynd från Malmöområdet

Cecilia von Heijne

Arkeologiska undersökningar i Malmöområdet i samband med byggandet av Öresundsbron och Citytunneln har gett flera nya fynd av vikingatida och medeltida mynt. I Almdala, Lockarp sn, har bl.a. ett nytt vikingatida depåfynd påträffats.

Arkeologiska undersökningar

Under det senaste decenniet har omfattande arkeologiska undersökningar bedrivits i Malmöregionen. Inledningsvis gjordes en mängd undersökningar i samband med Öresundsprojektet och byggandet av bron mellan Sverige och Danmark. Efter det har arkeologiska undersökningar utförts med anledning av Citytunneln som är en anslutning för tåg och bilar från de centrala delarna av Malmö till bron mot Danmark. I skrivande stund är Citytunnelprojektet inne i ett intensivt byggnationsskede och beräknas vara klart år 2011.

De arkeologiska undersökningarna har resulterat i flera nya myntfynd från Malmöområdet. Ett område där vikingatida och medeltida mynt har påträffats är Lockarp, strax söder om Malmö. I Lockarp byggs järnväg så att det skall bli möjligt för tåg att köra direkt från Ystad och Trelleborg till Köpenhamn och Lund utan att först passera Malmö. Även i den angränsande socknen Bunkflo har vikingatida myntfynd påträffats i samband med arkeologiska undersökningar inför anläggandet av Öresundsförbindelsen (von Heijne 2004 fynd 1.13 och 1.14).

Redaktionellt

Myntstudier utges av Numismatiska Forskningsgruppen (Gunnar Ekströms professur i numismatik och penninghistoria) vid Stockholms Universitet. Ansvarig utgivare är Kenneth Jonsson. Artiklarna kommer enbart att behandla mynt och därmed relaterad information, d.v.s inte medaljer, sedlar och polletter.

Distribution sker endast i detta elektroniska format (PDF), som alla intresserade själva kan skriva ut på papper. För att skriva ut den laddar man ner filen till sin egen dator. För utskrift krävs Adobe Reader som går att ladda ner gratis från Adobes hemsida: www.adobe.com

Skriv lämpligen ut uppslag som börjar med udda sidor först och vänd där efter sidorna och skriv ut jämna sidor. Efter viking har man tidskriften i A5-format. Bilderna blir bäst om man använder en laserskrivare med 1200 punkters upplösning per tum. Äldre nummer kan hämtas från hemsidan (se ovan).

Antalet nr per år varierar. När insända manuskript fyller ut ett nytt nr läggs det ut på hemsidan.

Artiklar kan skickas med e-post till: kenneth.jonsson@ark.su.se eller på diskett till Kenneth Jonsson, Numismatiska Forskningsgruppen, Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm. Bilder kan skickas i elektroniskt format (TIFF eller JPEG) eller per post som vi skannar in.

Lockarps bytomt är belägen på slättområdet söder om Malmö. Kyrkan är grundlagd under tidig medeltid, men ombyggd under 1880-talet. Äldsta belägget för ortnamnet "Lokkathorp" är 1238. Namnformen tillhör en kategori ortnamn som kraftigt expanderade i Skåne under slutet av vikingatiden och är en sammansättning av mansnamnet "Lokki" (den lockige) samt efterledet -torp (Svenskt ortnamnslexikon 2003:Lockarp). Torp-namnen sätts ofta i samband med nyetablering av bosättningar under yngre järnålder. I Lockarpsområdet har emellertid lämningar påträffats som visar på en bebyggelsekontinuitet från romersk järnålder till historisk tid. Bebyggelsen har dock genomgått en kraftig omorganisation under vikingatiden (Ifverson & Heimer 2005, 34). Bland de vikingatida fynden från Lockarp, förutom mynten, finns ett bronsbleck med inristade runor (MHM 12756, 19). Det kan troligen dateras till första hälften av 1000-talet. Möjligen består skriften av fem runor, antingen fyra t-runor och runan a eller tre t-runor en bindruna samt runan a (Gustavson 2005).

Myntfynd från Almdala, Lockarp sn

I samband med arkeologiska undersökningar under åren 2001-2003 av Lockarps bytomt, Citytunnelprojektet område 8, har fem mynt påträffats som härrör från tiden före 1100.

Fig. 1. Tyskland, Oberlothringen. Myntort? Ca 1020-1030. Myntet tillhör ett depåfynd som påträffats i samband med arkeologiska undersökningar i Almdala, Lockarp sn, Skåne. Foto: Malmö Kulturmiljö.

Tre engelska mynt och ett tyskt mynt utgör ett litet depåfynd som påträffats i ett grophus år 2001. Med mynten tillvaratogs resterna av en börs. I grophuset fanns också en vågskål, träkol, brända stenar, järnslag och ämnesjärn. Två rännor anslöt till grophuset och har tolkats som luftkanaler. Fyndet gör att byggnaden tolkas som en smedja. Fynd av sländtrissor och bennålar tyder på att byggnaden i något skede även använts för textilhantverk (Ifverson & Heimer 2005, 24).

De engelska mynten är samtliga från Æthelred II:s regeringsperiod (978-1016), med övervikt för den senare delen genom typerna Helmet som präglades ca 1003-1009 och Last Small Cross från ca 1009-1016. Den tyska mynttypen (fig. 1) är mycket ovanlig i fynd från Sverige. Förutom myntet från Lockarp är endast ytterligare tre mynt kända i svenska fynd varav en är obol. Det äldsta fyndet (t.p.q. 1021) är från Kännungs, Hellvisn, Gotland som sammanlagt består av 1564 mynt (SHM-KMK 20879). Typen är känd i störst antal i ett fynd från Corcelles i Schweiz med 31 exemplar av totalt 1118 mynt (Cahn 1969:156, nr 1075-1105). Detta fynd dateras till 1033/34. Typen har en genomsnittsvikt på 1,35 g och är troligen präglad i Oberlothringen av en okänd myntherre (Cahn 1969, typ 68). På åtsidan finns bokstaven E inom en pärlring. På framsidan avbildas ett kors med punkter i korsvinklarna, även det inom en pärlring. Inskrifterna är oläsliga. Mynttypen har sannolikt präglats ca 1020-1030. Följaktligen kan depåfyndets t.p.q. (slutmynt) ungefärligen bestämmas till 1020. Övervikten av engelska mynt i fyndet kan inte sägas vara representativt för fynd från tiden, även om depåfynd från Skåne generellt sett har en genomsnittligt högre andel engelska mynt än exempelvis fynd från Bornholm (von Heijne 2004, 157). Med tanke på fyndets ringa storlek går det emellertid inte att dra några större slutsatser av fyndets sammansättning.

Ett danskt ensamfunnet mynt är slaget för Erik Ejegod (1095-1103) i Roskilde, typ Hbg 5 (MK 130:200166). Myntet är fragmentariskt och hade ett hänge. Det påträffades i samband med utgrävningar år 2003 i ett stolphål tillhörande en mer än 30 meter lång byggnad av trelleborgstyp, d.v.s. ett hus med buktande väggar och dubbla stolprader där den yttre radens stolpar är snedställda och hjälper till att bära upp taket. Byggnaden kan ha varit uppdelad i sex rum. Stolphålet med myntet var beläget i byggnadens västra del. Fynd av mynt i stolphål finns under vikingatiden, men kan inte sägas vara vanligt förekommande. Ett intressant exempel är ett mynt från ett stolphål söder om västporten i Trelleborgen vid Slagelse på Själland (von Heijne 2005, fynd 4.107). Att deponera föremål i stolphål i samband med byggande är emellertid långt ifrån inskränkt till att omfatta mynt utan även fynd av exempelvis guldgubbar, keramik och ben är känt. Föremålen tolkas vanligen som byggnadsoffer. Avsikten var att skydda huset mot onda krafter och ge lycka åt dem som skulle bo i byggnaden.

Tack till Chatarina Ödman som bistått med information om myntfynden och Peter Ilisch för referens till Corcelles.

Lista över mynten i depåfyndet från Almdala, Lockarp sn

Tyskland

Myntort? (Oberlothringen)

1. Myntherre? Ca 1020-1030. Dbg –. MHM 12756:1073.

England

Æthelred II

2. Long Cross ca 997-1003. London, Godwine, Hd 2630 var. MHM 12756:1071.
3. Helmet ca 1003-1009. Lincoln/London (L[?]), Asfrith (Osferth) ([?])SFERÐ. Hd 18202856. MHM 12756:1072.
4. Last Small Cross ca 1009-1017. Exeter,

Isengod (Isegod). Hd 551. MHM 12756:1070.

Litteratur:

Cahn, E. 1969. Die Münzen des Schatzfundes von Corcelles-près-Payerne. *Schweizerische Numismatischer Rundschau* 48 (1969), 106-226.

Dbg - H. Dannenberg. *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*. I-IV. Berlin 1875-1904.

Hbg - Hauberg, P. 1900. *Myntforhold og udmyntninger i Danmark indtil 1146*. København.

Hd - Hildebrand, B.E. 1881. *Anglosachsiska mynt i Svenska Kongliga Myntkabinettet, funna i Sveriges jord*. Stockholm.

von Heijne, C. 2004. *Särpräglad. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Halland och Blekinge (ca 800-1130)*. Stockholm Studies in Archaeology 31. Stockholm. Diss.

Gustavson, H. 2005. Verksamheten vid Runverket i Stockholm. Nyfynd 2002. *Nytt om runer. Meldingsblad om runeforskning*, nr 18 (2003, publ. 2005). Oslo.

Ifverson, P. & Heimer, O. 2005. Almdala. En storgård från sen vikingatid och tidig medeltid i Lockarp, Skåne. *Meta* 2005:2, 21-38.

MHM - Malmöhus Museum.

MK - Malmö Kulturmiljö.

Svenskt ortnamnslexikon. 2003. Red. M. Wahlberg. Språk och Folkminnesinstitutet. Uppsala.

Islamiska mynt, särskilt volga-bulgariska

Till minne av Thomas S. Noonan (1938-2001)

Gert Rispling

Vikingatida silverskatter

De vikingatida svenska myntskatterna är viktiga för kunskapen om vikingatiden. De

myntfynd som deponerades i jord under vikingatidens tidigare del (ca 800-970 e.Kr.) domineras helt av mynt från Orienten, särskilt från det islamiska riket (även kallat Kalifatet, d.v.s. kalifens rike). Vid sidan av de islamiska mynten finns smärre mängder av sasanidiska (d.v.s. persiska före islam), bysantinska, karolingiska (franska), nordiska (från Hedeby i Schleswig-Holstein) och engelska. Under vikingatidens senare del (ca 970-1080, Gotland 970-1140) minskade det orientaliska inslaget kraftigt. Väst-europeiska mynt, främst tyska och engelska, cirkulerade då i vårt land i stora mängder. De engelska (anglosaxiska) mynten blev förebilder till den första kungliga skandinaviska myntningen som ungefär samtidigt (ca 995) uppstod i Danmark (troligen Lund), Norge (okänd myntort) och Sverige (Sig-tuna).

De handelsmönster som befördrade islamska silvermynt – dirhemer – från Ryssland till östersjöområdet förändrades över tiden. Denna handel var i början centrerad till Ladogasjön, vid vars stränder nordbor slagit sig ned sedan ca 750-760. I början av 900-talet hade dessa vikingar (varjager) flyttat sin östersjöterminal från Ladoga till Novgorod, som låg mera skyddat från överfall. Det råder inget tvivel om att Gotland hade en viktig roll. Hela 78 procent av de orientaliska mynten funna i Sverige (totalt 84.000) kommer från fynd på Gotland. Motsvarande siffra för Öland är 7 procent, medan hela svenska fastlandet (inkl. Skåne-Blekinge-Halland) står för 15 procent. Gotlands roll är märklig, eftersom de skriftliga källorna snarare utpekar Birka som den internationellt viktigaste marknadsplatsen. Det är emellertid klart, att gotlänningarna själva var aktiva i handeln med Ryssland eftersom fynden på Gotland skiljer sig från fynd i andra delar av Östersjöområdet. Mynten har alltså inte förvärvats genom sjöröveri och plundringar.

Östeuropa

Alltsedan 600-talet utgjorde khazarernas rike mellan Kaspiska havet och Svarta havet den enda staten i Östeuropa. Khazarer (även 'kazarer', men 'k' uttalas egentligen som tyska 'ch', alltså kh) utövade kontroll ända bort till mellersta Dnjepr och mellersta Volga, men stora områden i norra och centrala Ryssland beboddes av fria finska och baltiska stammar. De judiska khazarerna underkuvade bulgarerna vid Volga, som därför antog islam ca 900, i ett försök att med hjälp från Kalifatet kasta av sig det khazariska oket. Den nya marknaden i Bulgar (arab. Bulghār) vid Volgakröken blev den viktigaste porten för handel mellan det islamiska Kalifatet och Nordeuropa och dess uppkomst bidrog utan tvivel till khazarrikets minskande betydelse under 900-talet. På 860-talet hade början till en rusisk stat etablerats med centrum i Novgorod, senare i Kiev, på bekostnad av khazarerna. Ruserna i Kiev, enligt den ryska Nestorskrönikan med anor från Roslagen i Uppland, slaviserades under 900-talet och utvecklades till Östeuropas mäktigaste statsbildning. Både khazarer och volga-bulgarer tillfogades förödande nederlag.

Volga-bulgarerna

Fram till ca 900 levde bulgarerna vid Volga ett nomadiserande liv, i likhet med andra turkiska folk på den ryska stäppen. Boskaps- och hästuppfödning var deras huvudsakliga syssla och grunden för deras ekonomi. Skatter betalades med hästar. Ingen permanent huvudstad tjänade som säte åt härskaren, som flyttade från en plats till en annan och som bodde i ett stort tält. Källorna nämner att invånarna tillbragte vintern i hus av trä och sommaren i tält, men det framgår även att samhället på sikt omvandlades från nomadism till fast boende. Islam var väl etablerad bland bulgarerna och det fanns flera moskéer av trä på deras territorium. Den volga-bulgariska myntningens uppkomst och bestånd sammanhänger med den vik-

tiga handelsled som under 900-talet gick över bulgarernas område och som i Samarkand hade anknytning till Sidenvägen. Såsom Ibn Fadlan och andra arabiska källor vittnat om, gick kamelkaravaner med orientaliska varor och silvermynt från Transoxanien till mellersta Volga, där vikingar och andra nordbor mötte för handel med pälsverk, slavar, vapen, m.m. Den volga-bulgariske härskaren garanterade marknadens aktörer säkerhet, för vilket han tog en tiondel av värdet i tull. På samma sätt var på 800-talet khazarerna mellanhand för denna interkontinentala handel, som då gick via Kaukasus och Kaspiska havet. Om det på 800-talet var abbasidiska mynt som det handlades med, var det på 900-talet samanidiska dirhomer som tillfredsställde nordbornas längtan efter silver. När de islamiska mynten spreds till de mindre utvecklade områdena i norr, uppstod ett behov av egna mynt. Dessa skulle i görligaste mån likna de reguljära islamiska för att dra fördel av deras goda rykte och underlätta spridningen av de egna. De behövde emellertid inte vara perfekta, ty avsikten var aldrig att de skulle accepteras och spridas inom Kalifatet. Imitationer av islamiska mynt började framställas i det khazariska riket på 830-talet (A. Bykov 1971) och i det Volga-bulgariska emiratet i början av 900-talet (R. Vasmer 1925). Khazarernas mynt kan följas i en eller möjligen två kronologiska grupper på 800-talet, men de förlorar sig sedan bland alla oidentifierade grupper på 900-talet. De flesta imitationerna är anonyma, med två pseudoislamiska myntsidor av umayyadisk, abbasidisk eller samanidisk typ. Både bland khazariska och volga-bulgariska imitationer finns emellertid mynt, som representerar ett mera utvecklat stadium. Dessa är 'halv-imitationer', till hälften khazariska resp. volga-bulgariska. Khazarerna nådde av någon anledning aldrig fram till en officiell, egen myntning, men det gjorde däremot volga-bulgarerna. Officiellt volga-bulgariska mynt – med två icke-anonyma myntsidor – fram-

kom redan 1832 (C.M. Frähn 1832a) och där efter har volga-bulgarerna av de flesta orientalister antagits vara källan till huvuddelen av imitationerna i fynden. Det finns inga skriftliga källor om den volga-bulgariska myntningens uppkomst och historia, men de många myntfynden i östra och norra Europa är en källa till kunskap. Ungefär 10 procent av de islamiska mynten i myntskatterna är imitationer, men variationerna är stora. De tidigaste skatterna innehåller inga imitationer, möjligen en och annan illegal förfälskning tillverkad inom Kalifatets gränser. Under 900-talet steg exporten av islamiska mynt kraftigt och den kulminerade under 950-talet. Vissa 900-talsfynd har större andel imitationer än andra (Noonan manuskript; Rispiling 2005): *Kokriat*, Spasskij, Kazan', Ryssland (65 av 300 lästa, 100% imitationer, t.p.q. [d.v.s. yngsta mynt] 287 e.h./900 e.Kr.). *Klukowicze*, Semiatycze, Polen (934 varav 15% imitationer, t.p.q. 289 e.h./901-2 e.Kr.). *Giekau*, Plön, Schleswig-Holstein, Tyskland (397 [+8 europeiska] varav 19% imitationer, t.p.q. 309 e.h./921-2 e.Kr.). *Maloe Borševo*, Chocholskij, Voronezh, Ryssland (106, varav 88% imitationer, t.p.q. 315 e.h./927-8 e.Kr.). *Máramaros*, historiska Ungern, nu Ukraina (368 varav 34% imitationer, t.p.q. 323 e.h./934-5 e.Kr.). *Bezliudovka*, Charkov, Charkov, Ryssland (1092 varav 90% imitationer, t.p.q. 324 e.h./935-6 e.Kr.). Stampstudier av inte minst det volga-bulgariska materialet har lett till stora framsteg inom islamisk fyndmyntsnumismatik.

Volga-bulgariska emirer

Med hjälp av stampkopplingar har Frähns och Vasmers teori om imitationernas ursprung bekräftats. Fas 1, 2 och 3 i Bulgar förenas genom en stor stampkedja, K101 (K=kedja, S=singel). Kedjans äldsta del härör från 295 e.h./907-8 e.Kr. och den yngsta från 332 e.h./943 e.Kr. (fig. 1). De tre första emirerna är i kedjan namngivna på ett antal från varandra kronologiskt separerade halv-

Fig. 1. Volga-bulgarisk imitation av pseudo-samanidisk typ med myntortsnamnet Samarqand (Samarkand i Uzbekistan) och årtalet 6 (dvs 306) efter hijra (918/19 e Kr). Kalifens namn är korrumperat, men utan tvivel avses al-Muqtadir (295-320/908-32) i Bagdad. Vidare citeras namnet på den regerande samanidiske fursten vid denna tid, Nasr bin Ahmad (301-31/914-43), som hade sitt säte i staden Bukhara (Bukhara, Uzbekistan). Verklig myntort är Bulgar (arab. Bulghâr) och verklig myntherre - utan att hans namn står på myntet - är troligen Almish al-Amir Yaltawar (913/20-930/35), samme vb emir som Ibn Fadlan mötte i Bulgar i maj 922. Stampkopplingar med mynt som bär titeln "al-Amir Barman", som numera läses "al-Amir Yaltawar". I övrigt sedvanliga korancitat, för översättning se nästa mynt (fig. 2). Myntet dateras med hjälp av tpq till ca 323/934-35, dvs till Almishs sista år vid makten. Enligt dateringar på basis av myntfynd efterträddes Almish ungefär detta år av sonen Mikail.

Referenser: Rispling K102 55/R34. Detta stamp-par nu känt utanför Ryssland i sex ex, varav två publicerade i CNS, 1.2.29.742,815 (där felaktigt klassificerade som samanidmynt). Numismatiska Forskningsgruppen 167, ex Peus auktion 384, nr 1123, ex Axel Wahlstedts samling, således med all sannolikhet fyndmynt från Sverige. Dirhem, 2,83 g. Foto: Kenneth Jonsson.

imitationer. Den volga-bulgariska myntningen inleddes med en intensiv imitativ period (ca 900-950) och följdes av en officiell period (ca 950-1000) med mera sporadisk myntning som är sämre företrädd i fynden (fig. 2). I svenska fynd finns sammanlagt fler än 3.000 mynt från dessa två perioder. Imitativa faser är approximativt daterade genom t.p.q. (terminus post quem, yngsta mynt i fyndet). Asterisk * betyder officiell fas. Gamla och nya rön förenas i den följande furstelängden.

Ahmad b. "D" °Abdallah Yaldawar (Bulgar 901-913/920 e.Kr.)

Almish, al-Amir Yaltawar, Ja°far b. °Abdallah (Bulgar 913/920-930/935)

Mika'il, Mikal b. Ja°far (Bulgar 930/935-943/953)

Mika'il "A", Mika'il b. Ahmad (Suwar? 935/941-946/950)

* Talib b. Ahmad (Suwar 949-959)

°Abdallah b. Tegin (Bulgar? 952/955)

* °Abdallah b. Mika (Bulgar 957-959)

* Mu'min b. Ahmad (Suwar 972-977)

* Mu'min b. al-Hasan Yaltawar (Bulgar 969-987)

* °Adud al-Dawla °Abd al-Rahman b. Mu'min (Bulgar? Suwar? 997/998)

Ibn Fadlan

Det Volga-bulgariska riket omtalas i ett flertal arabiska och persiska skriftliga källor. Den viktigaste är Ibn Fadlan, bl.a. därför att han ger namnet på den volga-bulgariske ledaren. Hans namn var Almush bin Shalkay (eller Almish bin Shilki). Hans muslimska namn var Ja°far b. °Abdallah. På mynten figurerar han med de två titlarna "emir" och "elteber" (Yaltawar). Namnet på Ibn Fadlans volga-bulgariske kung har en nyckelroll i försöken att upprätta en lista över de volga-bulgariska härskarna på 900-talet (se ovan). De övriga emirerna känner vi till enbart tack vare mynten.

Ibn Fadlan ingick i en grupp resenärer utsända av kalifen i Bagdad. Resan från Bagdad till Volgakröken tog drygt ett år.

Fig. 2. Officiellt volga-bulgariskt mynt, Suwar 366/976-77.

Åtsidans centrumfält: Det finns ingen gud utom Gud (Koranen 47:19) allena. Han har ingen vid sin sida (6:163). Överst ett klanmärke (tamgha) för den styrande klanen i Suwar (Bulgarmynt har annan tamgha). Inre omskrift, med början kl 13: I Guds namn! Detta silvermynt är präglat [i] Suwâr år 366 (sanat sitt wa-sittûn (!) thalâth mi'a). Yttre omskrift: "Gud råder över din bestämmande, från första stund till den sista. Den dagen kommer, då de troende ska glädjas över Guds hjälp" (30:4-5).

Frånsidans centrumfält med början uppifrån: Till Allah! Muhammad är Allahs sändebud. (Kalif:) al-Tâ'îc lillah. (Emir:) Mu'min bin Ahmad. Omskrift: Muhammad är Guds sändebud (48:29), sänd från Gud med rätt vägledning och gudstro, för att den - trots månggudadyrkarnas avsky - skall segra över all annan tro (9:33).

Referenser: Rispling S788. Detta stamppar känt i 15 ex. Fråhn 1832a, nr 3 (= Vasmer 1925, nr 17). Tornberg 1856, nr 94 (detta ex, år 366/376). Janina 1962, pl. 3 nr 2. Welin 1966, nr 1191. Granberg 1967, nr 1600, pl. XXX nr 7. Uppsala Universitets myntkabinett (fyndmynt från Sverige utan proveniens). Dirhem, 3,83 g. Foto: Kenneth Jonsson.

Avresan skedde i april 921 och ankomsten till Bulgar ägde rum i maj 922, men då hade man tillbringat vintern i samanidernas rike. Därifrån gick färden på kamel utefter en rutt öster om Kaspiska havet, genom turkarnas land. Man ville inte färdas den närmaste vägen, via Kaukasus, för att undvika kontakt med khazarerna, som var överordnade volga-bulgarerna. Dessa betalade skatt till khazarerna. Den bulgariske kungen ville ha kalifens stöd och hjälp med att bygga en fästning mot de överlägsna khazarerna. Dessutom var syftet att stärka islam, introducera islamisk lag, bygga en moské med *minbar* (predikstol) samt islamisering av hela landet. I framställningar om volga-bulgarerna förekommer ofta en uppgift att dessa skulle ha övergått till islam först i samband med Ibn Fadlans besök, alltså 922. Men islam fanns redan i området. Enligt vår äldsta källa (Ibn Rusta, ca 290-300/901-912) var islam väl etablerad bland bulgarerna och det fanns några moskéer av trä på deras territo-

rium ("Majoriteten är muslimer. De har moskéer i byarna och elementarskolor med böneutropare och imamer"). Detta bekräftas fullt ut av Ibn Fadlan, som under sitt besök fann åtskilliga muslimer och moskéer, förutom en *khatib* (predikare) och en *mu'adhdhin* (böneutropare). Ibn Fadlan berättar också om en konflikt som Bulgar hade med Suwarstammen. De sistnämnda motsatte sig islams införande på deras område. De tidiga arabiska källorna tiger annars om islamiseringens början i Bulgar. Det finns en volga-bulgarisk mynttyp som stödjer en tidigareläggning av islamiseringen av volga-bulgarerna till ca år 900.

Ibn Fadlans berättelse är välkänd bland arkeologer och historiker, särskilt mötet med vikingarna (ruserna) som hade kommit till Bulgar för affärer. En detalj: i fråga om vikingarnas kvinnor säger Ibn Fadlan följande: "...Alla dessa kvinnor har över bröstat en dosa av järn, koppar, silver eller guld, allt efter mannens förmögenhet och inkomst.

Till varje bröst dosa hör en ring, vid vilken en kniv är fäst. Om halsen har de halsringar av guld eller silver. — Ofta har kvinnor många sådana halsringar.” Med tanke på att de flesta orientaliska mynten från svensk jord är funna på Gotland, är det intressant att konstatera, att de ruser som Ibn Fadlan träffade i Bulgar *uppenbarligen inte* var från Gotland. Kvinnornas dosa med en kniv fastsatt i en ring syftar på skandinaviska ovala spännbucklor (inte gotländska dosformiga spännen, eftersom man inte fäster redskap vid dessa). Ibn Fadlans ruser var snarare svear eller upplänningar. Ruser och Rus’ har allmänt tolkats som härlett ur Roslagen, som är kustområdet i landskapet Uppland (norr om nuvarande Stockholm). Kanske kom ruserna från Birka, som under vikingatiden tillhörde Roslagen (Roden >rodd >rodslagen >Roslagen >rus >Rosija >Ryssland), men i så fall hade de bott i Ryssland en längre tid och blivit påverkade av ryskt mode (Jansson 1983, 216). De halsringar som Ibn Fadlan nämner är kända som ”permiska ringar” och i Ryssland brukade de bäras runt halsen, såsom i Ibn Fadlans berättelse. Hade kvinnorna kommit direkt från Sverige hade de använt ringarna som armringar, ty permiska ringar är i de svenska fynden alltid vridna och omgjorda till spiralringar att ha runt armleden (t.ex. i 1999 års fynd från Spillings, Othem sn, Gotland, med 14.300 mynt, t.p.q. 870).

Den tidigaste översättningen som någonsin gjordes av Ibn Fadlan är från 1814 och den var till danska. I Köpenhamn fanns nämligen ett av tre kända manuskript till Yaqut, författaren till *Muʿjam al-buldan* (*Geographisches Wörterbuch*, 1866). Hos Yaqut fanns diverse utdrag ur Ibn Fadlan. Än viktigare blev den tyska översättningen grundad på Yaquṭs manuskript i S:t Petersburg. Den gjordes 1823 av den tyskättade C.M. Frähn, som var sin tids störste kännare av islamiska mynt.

Historik

Christian Martin Frähn bevisade tidigt existensen av officiella volga-bulgariska mynt av islamisk typ (Frähn 1832a). Genom sin översättning av Ibn Fadlans *Risāla* (Resebrev, Frähn 1832b) kände Frähn till volga-bulgarerna och den ”slavernas kung” som Ibn Fadlan 310/922 mötte i Bulgar, Almish b. Shilki. Frähns tre volga-bulgariska mynt gav namnen på tre emirer till, nämligen Talib b. Ahmad, Muʿmin b. al-Hasan och Muʿmin b. Ahmad, förutom myntorterna Suwar och Bulghar och årtalen 338/949-50 och 366/976-77. Volga-bulgarerna blev det första folket i det medeltida Ryssland som utpekades som källa till imitationerna i de vikingatida-medeltida myntfynden. Kunde volga-bulgarerna framställa islamiska mynt i eget namn, låg de rimligen också bakom de många anonyma imitationerna av islamiska mynt i myntfynden, menade Frähn. Frähns volga-bulgariska teori accepterades allmänt, men det var först 1925 som en mera systematisk studie gjordes (Vasmer 1925).

Richard Vasmers arbete är fortfarande standardverket i ämnet. Förutom Almish (Almus, Almush) föreslog Vasmer följande emirer: Mikaʿil b. Jaʿfar, Talib b. Ahmad, Muʿmin b. Ahmad, Muʿmin b. al-Hasan och eventuellt ʿAbdallah b. Tegin. Dessutom skulle mynt med al-Amir Barman (eller Bar-mal) tillskrivas bulgarerna. Vasmers furste-lista har visat sig riktig. Vissa andra uppgifter i Vasmers arbete är felaktiga, men det beror på felläsningar i publicerad litteratur, som Vasmer vidarebefordrade utan att kunna kontrollera deras riktighet (t.ex. Vasmer 1925, nr 13, som rätteligen är år 347). Vasmer urskiljde olika stadier i utvecklingen av myntningen. De tidigaste mynten var delvis av samanidisk typ, delvis volga-bulgarisk. En typ (Vasmer 1925, nr 1) var det bästa beviset för att emiren Mikaʿil b. Jaʿfar skulle knytas till volga-bulgarerna (jfr Zambaur 1927, 202, där Mikaʿil fortfarande uppfattas som samanid). Inskriften med myntortsangivelsen Bulghar var re-

trograd – spegelvänd – och därför svårläst, medan myntets alla övriga inskrifter var positiva och direkt läsbara. Trots att Vasmer i sitt arbete uttryckligen skrev ”Randlegende in verkehrter Richtung”, blev detta i fynden mycket frekvent förekommande nyckelmynt till stor del obeaktat av senare tiders orientalisterna (Vasmer nr 1 = Rispling 1990, nr 16, K101 17/R12).

S.A. Janina presenterade nya typer på mynt i Moskva, som Vasmer inte hade haft tillgång till (Janina 1962). Tyvärr ägnade Janina stort utrymme åt en förment ny typ, som inte alls är volga-bulgarisk. Ett fragmentariskt mynt med delvis förlorade inskrifter påstods vara utgivet för Ja’far b. ‘Abdallah – kungen i Bulgar – men det är i själva verket samaniidiskt, slaget i al-Khuttal 293 för al-Harith b. Asad och, på framsidan, al-Muktafi, Isma’il b. Ahmad och Ja’far b. Ahmad; allt på basis av ett stampidentiskt, oskadat exemplar i Stockholm. Janina urskiljde nio faser av volga-bulgarisk myntning, av vilka fas 2, 4 och 6-9 utan vidare kan accepteras. Janina ansåg med rätta att al-Amir Barman var samma person som den som Ibn Fadlan kallade Ja’far b. ‘Abdallah, och att denne Barman var far till Mika’il b. Ja’far. Hennes datering av far och son till ca 308/920 resp. ca 324/935 är plausibel (jfr furstelistan ovan). I ‘Abdallah b. Mika från Bulgar identifierade Janina ytterligare en emir. Mynt från Bulgar hade alltid Mu’min b. al-Hasan som myntherrre och ett tamgha-tecken liknande ett ”V”. Motsvarande mynt från Suwar bar namnet Mu’min b. Ahmad och alltid något annat bitecken, menade Janina. Det tydde på att Bulgar och Suwar hade skilda myntningar under olika myntherrar, som styrde över var sin del av riket. Janinas uppdelning förutsätter dock att myntorten på Mu’min b. Ahmads Suwarmynt skrevs utan *bi-* (= [slaget] i [Suwar]), en språklig anomali. Ulla S. Linder Welin presenterade nya typer (Welin 1967).

Myntcirkulation

Det finns inga skriftliga källor till den volga-bulgariska myntningens uppkomst och historia, utan vi får lita till mynten och myntfynden, som koncentreras till östra och norra Europa. Frågan om myntcirkulationen ska bedömas utifrån fyndens sammansättning, men svårigheterna är många. Erfarenheter från Skandinavien visar ofta att äldre bestämningar behöver revideras, på grund av orientalisternas oförmåga att skilja på imitationer och officiella kalifatmynt. Just imitationer med ursprung i europeiska Ryssland har en nyckelroll för frågan om myntcirkulation eller icke. En i fyndlitteraturen inte ovanlig uppfattning är att köpmän och andra resenärer förde med sig islamiska mynt från Kalifatet och mer eller mindre direkt transporterade dem till fyndplatsen, t ex polska Klukowice eller ungerska Máramaros. Enligt denna teori var det snarare de resande handelsmännen som cirkulerade mellan Kalifatet och fyndplatserna, inte mynten. Om de funna skatterna enbart bestod av mynt från Kalifatet skulle denna teori vara plausibel, men de vikingatida myntskatterna från fyndområdena utanför Mellanöstern och Centralasien utmärker sig genom sitt i kronologiskt och geografiskt hänseende starkt blandade innehåll, så mycket talar för att det fanns en verklig myntcirkulation även utanför Kalifatet (Noonan manuskript). Att volga-bulgariska mynt och andra imitationer skulle ha cirkulerat och accepterats som mynt i Kalifatet är uteslutet. Volga-bulgariska mynt cirkulerade under 900-talet i hela europeiska Ryssland utom i söder (Ukraina, Moldavien). I nordvästra Ryssland, Baltikum och Gotland fortsatte de att cirkulera fram till ca 1150, alltså långt efter importens upphörande ca 1015. Tydligt sprids de volga-bulgariska mynten till de områden som var vana vid mynt. Något förvånande är att området kring mellersta Volga, myntens ursprung, nästan helt saknar fynd med volga-bulgariska mynt (Noonan 1980). Men den låga frekvensen

av jordfynd där kan ses som en parallell till fyndbilden i andra mera utvecklade, monetära samhällen (England, Tyskland). Fynden där är få och små, eftersom mynten hade större värde ovan jord än under. Frånvaro av fynd eller ett litet antal fynd i ett område betyder inte nödvändigtvis att området var fattigt eller outvecklat.

Ytterligare lästips

Mer om volga-bulgarerna och vikingatiden finns att läsa hos Thomas S. Noonan, slavist och medeltidshistoriker, som innehade en professur i historia – särskilt rysk medeltidshistoria – vid ett amerikanskt universitet. Noonan specialiserade sig på fynden av de vikingatida orientaliska mynten i Öst- och Nordeuropa. Genom att kombinera rön från arkeologi och numismatik kunde han presentera ny kunskap om historien utöver de skrivna källorna. Noonans insatser anses allmänt som banbrytande.

The Vikings in the East: Coins and commerce. Developments around the Baltic and the North Sea in the Viking Age. *Birka Studies* 3 (red. Björn Ambrosiani & Helen Clarke), Stockholm 1994, 215-236.

The Islamic World, Russia and the Vikings, 750-900: the numismatic evidence. Aldershot 1998. Nytryck av sex viktiga artiklar.

Noonan's fullständiga bibliografi:

Roman Kovalev & Gert Rispling, Thomas S Noonan in memoriam (1938-2001). *Revue Numismatique* 2002, 375-383.

Litteratur

Aurivillius, C. 1775, De nummis arabicis in Sviogothia repertis. *Nova Acta Regiae Societatis Scientiarum Upsaliensis* II, 1775, 79-107.

Bykov, A. A. 1971, O chazarskom chekane VIII-IX vv. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha* (Works of the State Hermitage), XII (Numizmatika IV:12), Leningrad 1971, 26-36 och 193-194 (engelsk sammanfattning).

CNS - *Corpus nummorum saeculorum IX-*

XI qui in Suecia reperti sunt. 1.1 - . Stockholm 1975 -.

Czapkiewicz, M. et al. 1964, *Skarb monet arabskich z Klukowicz powiat Siemiatycze.* Wrocław 1964.

Fraehn [Frähn], C.M. 1832a, Drei Münzen der Wolga-Bulgaren aus dem X. Jh. nach Christi Geburt. *Mémoires de l'Acad. Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg*, 6e sér. I, 1832, 171-204.

[Ibn Fadlan] Fraehn, C.M. 1832b, Die ältesten arabischen Nachrichten ueber die Wolga-Bulgaren, aus Ibn Fozzlan's Reiseberichte, *Mémoires de l'Acad. Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg*, 6e sér. I, 1832, 527-577.

[Ibn Fadlan] Zeki Validi Togan, A. 1939, Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig 1939.

[Ibn Fadlan] Kovalevskij, A.P. 1956, Kniga Achmeda Ibn Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921-922 gg, 2 uppl. Charkov 1956.

Granberg, B. 1967, *Förteckning över kufiska myntfynd i Finland.* Helsingfors 1967.

Janina, S.A. 1962, Novye dannye o monetnom chekane Volzhskoi Bolgarii X v. *Materialy i issledovaniia po archeologii SSSR* 111, 1962, 179-204.

Jansson, I. 1983, Gotland och omvärlden under vikingatiden - en översikt. *Gutar och vikingar.* Stockholm 1983, 207-247.

Noonan, T.S. 1980, Monetary circulation in early medieval Rus': A study of Volga Bulgar dirham finds. *Russian History/Histoire Russe* 7:3, 1980, 294-311.

Noonan, T.S. 2001, Volga Bulgharia's tenth-century trade with Sāmānid Central Asia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11 (2000-2001), 140-218.

Noonan, T.S., *Dirham hoards from medieval western Eurasia c.700-c.1100* (manuskript).

Pettersson, K.G. & Welin, U.S. Linder 1963, The Slubbemåla hoard. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1962-63, 286-323.

Rispling, G. 1985, Islamic imitations. *Nord-*

isk Numismatisk Årsskrift 1982 [tr. 1985], 27-40.

Rispling, G. 1990, The Volga Bulgarian imitative coinage of al-Amir Yaltawâr (Bârmân) and Mikâ'il b. Ja'far. *Sigtuna Papers*. Commentationes de nummis saeculorum ix-xi in Suecia repertis, Nova Series 6, (red. K. Jonsson & B. Malmer) Stockholm 1990, 275-282.

Rispling, G. 2005, Osteuropäische Nachahmungen islamischer Münzen. *Sylloge der Münzen des Kaukasus und Osteuropa. Orientalisches Münzkabinett Jena*, 1 (red. S. Heidemann & N. Nebes), Jena 2005, 95-125.

Tornberg, C.J. 1848, *Numi cufici Regii Numophylacii Holmiensis quos omnes in terra Sueciae repertos digessit et interpretatus est*. Uppsala 1848.

Tornberg, C.J. 1856, *Symbolae ad rem numariam Muhammedanorum*, del III. *Acta Regiae Societatis Scientiarum Upsaliensis* III:2, Uppsala 1856.

Vasmer [Fasmer], R. 1925, Beitr. zur muhammedanischen Münzkunde. II, Über die Münzen der Wolga-Bulgaren. *Wiener Numismatische Zeitschrift* 58, Neue Folge 18, 1925, 63-84.

Welin, U.S. Linder 1966, The Kufic coins in the hoard from Hågväld in Gerum, Gotland, *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1966, 82-124. Welin, U.S. Linder 1967, Volgabulghariska furstar i svenska silverskatter. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1967, 170-172.

von Zambaur, E. 1927, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*. Hanovre 1927.

Fem mynt och ett krucifix - vikingatida brandgrav innehöll sensationella fynd

Emma Karlsson

I början av maj 2004 hittades ett stort antal skelettdelar vid schaktningsarbeten på Kvarnbacken i utkanten av Vadstena. Det stod snart klart att det rörde sig om människoskelett. Efter kart- och arkivstudier samt en förundersökning på platsen kunde det konstateras att det var den medeltida avrättningsplatsen som påträffats. I augusti 2005 genomfördes en slutundersökning. Det visade sig då att platsen innehöll fler spännande lämningar (fig. 1).

Undersökningsområdet avgränsades av en åkerväg. Vid schaktningen framkom ett flertal stenar i kanten av denna väg. Dessa togs bort i tron om att de var förstärkning av vägen. Det konstaterades dock snart att så inte var fallet. Under stenarna kom ett brandlager med sot, kol, brända ben och keramik. Här fanns alltså förutom en medeltida begravningsplats även en förhistorisk grav. Det skulle visa sig att graven hade ett mycket rikt innehåll.

Då brandlagret och stenpackningen fortsatte in under grusvägen gav länsstyrelsen tillstånd att schakta bort den för att på så sätt kunna undersöka hela graven (fig. 2).

Fig. 1. Kvarnbacken. Undersökningsområdet till höger. Åkervägen med graven syns i bildens vänstra del. Foto: Östergötlands länsmuseum.

Fig. 2. Graven sedan den frilagts. Foto: Östergötlands länsmuseum.

Riksantikvarieämbetet finansierade undersökningen. Det visade sig att graven var mycket välbevarad trots att den låg endast en decimeter under markytan. Huruvida graven varit en stensättning eller en hög med kärnröse går inte att fastställa.

Centralt i stenpackningen framkom ett brandlager med ett dåligt bevarat keramikkärl. I botten av urnan låg inte mindre än tre ovala spännbucklor. Strax intill fanns ytterligare en oval spännbuckla. De har preliminärt daterats till 800-tal. I anslutning till gravurnan och brandlagret hittades ett 100-tal pärlor, hängsmycken, spännen m.m. Flerta-

Fig. 3. Del av ett krucifix i horn. Skala ca 2:1. Foto: Östergötlands länsmuseum.

let av pärlorna är av karneol, bergskristall, glas och ett mindre antal är silverarbeten. Därtill kommer fyra förgyllda hängsmycken och fyra hela mynt omgjorda till smycken. Unikt i fyndmaterialet är brända fragment av ett krucifix i horn (fig. 3).

Mynten är samtliga orientaliska silvermynt från det Sasanidiska riket eller från Kalifatet. Det äldsta ärpräglat 626/27 e.Kr. och det yngsta 880/1 e.Kr. De övriga mynten ärpräglat 739/40 och 802/3 e.Kr. (fig. 4-5). Ytterligare ett femte mynt, i form av ett fragment fanns i brandlagret. Det har daterats till 778 e.Kr. En ¹⁴C-analys gjord på bränt ben från brandlagret gav en datering till mellan 810-1020 e. kr. (Ua-24702, 2 sigma). Sammantaget visar detta att graven är anlagd under 900-talet. Vid kommande bearbetning av fyndmaterialet borde dateringen kunna snävas in ytterligare.

Fyndmaterialet kan jämföras med det som påträffades i Aska, Hagebyhögä socken, ett par kilometer från Vadstena. Vid borttagande av ett par rösen på 1920-talet framkom här mycket rikt utrustade vikingatida gravar. De innehöll bland annat smycken, däribland fem silverberlocker, spännen, hästtutrustningar, och köksgeråd. Till ovanligheterna i detta fyndmaterial hör en orientalisk bronskanna. På kannan finns en förvanskad arabisk inskrift (Stenberger1964, 709ff.). Även ett fragmentariskt, obestämt islamiskt mynt

Fig. 4. Sasandidiska riket. Khusraw II 591-628 e.Kr. RD (Rayy) 37 (627 e. Kr.). Drachm. Försedd med ögla av silver. Foto: Kenneth Jonsson.

Fig. 5. Kalifatet. Abbasid. al-Mu'tamid 870-892. Armīniya 267 e.H. (880/81 e.Kr.). Dirhem, Försedd med ögla av brons. Foto: Kenneth Jonsson.

ingick (CNS 8.1.7).

I Heda socken, två mil söder om Vadstena, har liknande mynthängen påträffats. Här hade man dock inte använt riktiga mynt. Istället har silverfolie pressats över mynt. Sedan har silverfolien monterats på bronskivor. Mynten som använts som mallar var umayyadiska dirhemer slagna i staden Wasit år 729/30 respektive 738/9 e.Kr. (Lindahl 1972, 21f.).

Intressant i sammanhanget är även en gulddinar som enligt Dijkman ska vara funnen i en hög vid Vadstena (Dijkman 1686, I. Observation. IIII). Dinaren ägdes då av Elias Brenner som senare avbildade myntet med uppgift att det hittats i Sverige (Brenner 1691, I.10). Det finns ingen anledning att tvivla på fynduppgiften (CNS 8.1.23). Inskriften på dinaren är något korrumpierad vilket visar att det inte rör sig om en äkta dinar och i en artikel diskuterar Linder Welin dinarens möjliga ursprung och ålder. Här visar Linder

Fig. 6. Karolingiska riket? Ca 780-800. Efterpräglning av dinar från den abbasidiska dynastin. Funnen vid Vadstena före 1686. Uppsala universitets myntkabinett. Foto: Kenneth Jonsson.

Welin på likheter med andra efterpräglade dinarer. Slutsatsen är att den bör klassificeras som västeuropeiskt, möjligen ett engelskt importföremål från 700-talets sista årtionde. På svenska fastlandet har det inte hittats något efterpräglad dinar förutom denna "Brenners dinar" (Linder Welin 1964, 18f). Myntet ingår idag i Uppsala universitets myntkabinett (fig. 6). Lutz Ilisch har nyligen katalogiserat och diskuterat 21 exemplar av efterpräglningar av arabiska guldmynt från karolingisk tid. Han delar in dem i sju grupper varav han antar att fyra har präglats inom det karolingiska riket (inkl. Brenners ex.; Ilisch 2004, grupp IV.1) och minst en i England. Ilisch daterar dem till 780- och/eller 790-talen (Ilisch 2004, 104).

Myntförteckning

Kvarnbacken, grav 1, Vadstena, Östergötland, 2005 (mynten har bestämts av Gert Rispling). ÖLM dnr 553/04, KMK dnr 711-714-2005.

Sasanidiska riket

1. Khusraw II 591-628 e.Kr. Myntort RD (Rayy) år 37 (627 e. Kr.). Drachm, 2,40 g, ögla. Fnr 47.

Kalifatet

Tabaristan, abbasidiska ståthållare

2. [ʿUmar] (771-780 e.Kr.) eller [Saʿīd] (776-779 e.Kr.). Myntort Tabaristan år [12]7 PYE (=AH 162, 778 e.Kr.). 1/2 drachm, 0,51 g, fragment. Walker nr 268-270 (ʿUmar, pl. XXIV 7 och 8) och nr 282-283 (Saʿīd, pl. XXV, 1 och 2).

Umayyad

3. Kalif Hishām 724-743. Myntort Wāsit år 122 e.H. (739/40 e.Kr.). Dirhem, 2,74 g, ögla. Fnr 55. Klat nr 715. Tbg I 55.

Abbasid

4. Kalif Harun al-Rashid 786-809 e.H. Mynt-

ort Madīnat al-Salām (Bagdad), år 187 (802/3 e.Kr.). Dirhem, 2,01 g, nit (=varit hängd). Lowick nr 1363.

5. Kalif al-Muʿtamid 870-892 e.H. Myntort Armīniya år 267 e.H. (880/1 e.Kr.). Dirhem, 3,32 g, ögla. Fnr 48. Tbg II 404.

Litteratur

Brenner, E. 1691. *Thesaurus Nummorum Sweo-Gothicorum, Thet är En Skatt af Swenskt Mynt*. Stockholm 1691.

CNS 8 – *Corpus nummorum saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt*. 8. Östergötland. 1. Älvestad – Viby. Motala 1983.

Dijkman, P. 1686. *Observationer, som kunna gifwa någon anledning till dhe forna Swenskars och Göthers Penninge-Rächnings beskaffenhet uthi många hundrade år tillbaka*. Stockholm 1686.

Ilsch, L. 2004. Die imitativen solidi mancusi. "Arabische" Goldmünzen der Karolingerzeit. *Fundamenta Historiae. Geschichte im Spiegel der Numismatik und ihrer Nachbarwissenschaften* (red. R. Cunz), 91-106.

Klat, M. *Catalogue of the post-reform dirhams. The Umayyad dynasty*. London 2002.

Lindahl, Anders. 1972. Forntidsrapsodi i Lysing. *Strövtåg i Lysingsbygden* (red. Brohlin). Ödeshög.

Linder Welin, Ulla. S. 1964. Elias Brenners arabiska guldpenning och andra dinarer funna i Sverige. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1964, 5-25.

Lowick, N. *Early Abbasid coinage. A type corpus 132-218 AH/AD 750-833*. London 1996 (stencil).

Stenberger, Mårten. 1964. *Det forntida Sverige*. Lund.

Tbg - Tornberg, C.J. *Numi cufici Regii Numophylacii Holmiensis quos omnes in terra Sueciae repertos digessit et interpretatus est*. Uppsala 1848.

Walker, J. *A catalogue of the Arab-Sassanian coins*. London 1941.

Hur länge cirkulerade mynten under olika tidsperioder?

Kenneth Jonsson

På 1960-talet kunde man i Sverige bland gångbara mynt ännu hitta de som hade präglats efter 1873 då våra nuvarande öres- och kronmynt infördes. Det betyder att de äldsta mynten då hade varit i cirkulation i närmare hundra år även om de bara utgjorde en mycket liten andel av myntstocken. Idag är de äldsta mynten i cirkulation präglade på 1960-talet. Det beror på att fram till 1962/8 präglade man ännu mynt i silver och p.g.a. att deras metallvärde redan inom två decennier blivit betydligt högre än det nominella värdet har de förvunnit ur cirkulation och smälts ner.

Det senare exemplet visar hur utomstående faktorer kan påverka myntcirkulationen. Förändringen kan ske med omedelbar verkan eller som en långsam eller snabbare process. Generellt kan man säga att mynt kan tas ur cirkulation p.g.a. statens åtgärder eller p.g.a. marknadens utveckling. Statliga åtgärder sker ofta med omedelbar verkan och hänger samman med att mynten dras in p.g.a.

1. fiskala åtgärder, d.v.s. återkommande s.k. myntindragningar i samband med tronskiften men även under en regeringsperiod (t.ex. 1340 och 1354)
2. ny mynträkning införs som berör alla eller en del av de cirkulerande mynten (1776, 1855, 1873)
3. att låghaltiga silvermynt sätts ner i värde och ersätts av mynt med högre silverhalt (t.ex. 1363, 1574, 1593)
4. att mynt löses in av andra skäl (t.ex. Gustav II Adolfs klippingar eller Karl XII:s nödmynt)

Marknadens utveckling får inte samma omedelbara effekt men medför att mynt försvin-

ner ur cirkulation om

1. nya mynt ges ut med lägre vikt/halt jämfört med cirkulerande äldre mynt (om det nominella värdet skrivs upp på de äldre kan de fortsätta att cirkulera)
2. sämre (utländska) mynt tränger ut de bättre inhemska (Greshams lag)
3. metallvärdet ökar så att det överstiger det nominella värdet

Guldmynt med internationell valör (dukat) behöll i princip sin vikt och halt oförändrad från 1654 till 1868. Detsamma gäller daler/riksdaler/4 riksdaler riksmünt från 1534 till 1871.

Ibland kunde äldre, bättre mynt hålla sig i cirkulation en längre tid genom att de uppvärderades eller att mynten beskars på privat initiativ. Alternativt kunde inflationsmynt överleva en myntreform genom att värdet sänktes.

Mynten försvinner annars mer konkret ur cirkulation genom att de exporteras, depонерas i jorden eller smälts ner. I genomgången nedan görs ett försök att ange hur länge mynt stannade kvar i cirkulation. Före medeltiden var alla mynt importerade med undantag för Sigtunamynten. Det betydde att dessa importmynt inte fungerade som mynt med ett nominellt värde utan deras värde bestämdes av metallinnehållet. För jämförelsens skull har de emellertid också tagits med här. De hade i princip möjlighet att cirkulera under obegränsad tid, men när det finns fynd för att göra en bedömning är ofta 50 år en övre gräns.

Det finns många källkritiska problem förknippade med hur cirkulation ska definieras. Cirkulationstiden kan i princip beräknas på två sätt. Antingen kan man se hur länge en myntgrupp utgjorde t.ex. ca 10% av mynten i cirkulation eller hur länge ca 10% av en ursprunglig utmyntning höll sig i cirkulation. Med det senare alternativet undviker man att mynt från en period med stor utmynt-

ning skenbart får en längre cirkulationstid om den följs av en period med låg utmyntning. Svårigheterna att beräkna de två alternativen är emellertid uppenbara, men den första är minst problematisk varför den i princip har valts här.

I brist på skriftligt material som kan belysa myntens cirkulationstid får skattfyndens sammansättning utgöra en utgångspunkt. De har framförallt två brister. Dels finns det inte skattfynd under alla perioder eller i tillräckligt antal. Dels är det i grunden osäkert hur väl de speglar de mynt som fanns i omlopp under olika tider. Det beror i sin tur på att mynten i en skatt kan ha samlats under en kortare (aktiv skatt) eller längre tid (passiv skatt) och/eller att man valt ut äldre mynt med högre vikt/halt. Det är uppenbart att båda exemplen finns under i princip alla tider (jfr Persson 1993). Om det finns ett flertal skatter med likartad sammansättning från en viss period kan man anta att de ger en god bild av mynten i omlopp vid den tiden. Det är en princip som jag har följt här vilket betyder att jag har gjort tolkningar av skattfyndens sammansättningar för att kunna bedöma vilka mynt som fanns i allmän cirkulation vid varje givet tillfälle. Om dessa tolkningar är riktiga får framtiden eventuellt utvisa. Det är också värt att notera att det är relativt vanligt att små skatter (upp till ett par dussin mynt) har en mycket komprimerad sammansättning både vad gäller tid och valörer.

Definitionsproblemen och osäkerheter i källmaterialet gör sammantaget att beräkningar av den cirkulerande myntstockens sammansättning under olika tider varierar mellan helt säkra till mycket osäkra. Ämnet är också så komplicerat att det skulle kräva en mer omfattande redovisning och inte ske så kortfattat som här (tab. 1).

Romersk järnålder 0 - 400 e.Kr.

De äldsta importerade mynten var romerska denarer. På fastlandet pågick importen av

samtida mynt från andra hälften av första århundradet till slutet av 100-talet e.Kr. då importen upphörde p.g.a. av att myntens silverhalt sänktes kraftigt. Mynt från samma period importerades till Gotland, men sannolikt först på 300-talet och var då redan starkt slitna när de importerades. Eftersom endast ett mycket litet antal yngre mynt importerades är det mycket svårt att bedöma hur länge mynten cirkulerade. Cirkulations-spår i form av slitage är svåra att bedöma eftersom, som nämnts, en del var slitna redan när de importerades. De förekommer inte heller tillsammans med andra föremål som går att datera. Det är omdiskuterat om den- rerna cirkulerade så länge att de fanns pa- rallellt med guldmynten under nästa period. Det får snarast bli en kvalificerad gissning att de cirkulerade ca 50 och i extremfall mer än 100 år.

Folkvandringstid 400-550

Importen består av i princip enbart guldmynt (solidi) från det väst- och östromerska riket. Importen inleddes ca 470 och pågick i vissa områden till ca 550. Köpkraftsvärdet för ett mynt var mycket högt (kanske motsvarande ca 2.500-5.000 kr idag) och de kan därför inte i egentlig mening ha cirkulerat i någon större utsträckning. Trots det finns det ett stort antal lösfynd och det finns t.ex. fynd i hälften av Gotlands socknar. Myntens slitage, de är genomgående mycket väl bevarade, tyder inte på att de cirkulerat i större omfattning eller under längre tid. En normal cirkulationstid kan därför ha rört sig om en generation.

Vikingatid 800-1140

Under vikingatiden importerades mycket stora mängder mynt. Först islamiska mynt via Ryssland ca 800-1000, sedan västeuro- peiska (framförallt tyska och engelska) ca 970-1140. Det senare årtalet gäller Gotland och Öland, på det svenska fastlandet upp- hörde importen redan i slutet av 1000-talet.

Eftersom importen var kontinuerlig under i princip hela perioden finns det mycket goda förutsättningar för att studera hur länge mynten höll sig i omlopp. Under det äldre skedet kan cirkulationstiden sättas till 30-75 år och under det yngre till 30-50 år.

Medeltiden 1140-1520

På det svenska fastlandet varierade förhål- landena mycket kraftigt under medeltiden. I Svealand försvann de typer som började präglas ca 1180 ur cirkulation ca 1196/1200. Därefter infördes tidsbegränsade typer vil- ket betydde att varje typ cirkulerade högst ca 6-10 år. Detta fortsatte fram till ca 1250. I Götaland började myntningen ca 1150 och fram till ca 1196 var myntningen sannolikt blygsam. Därefter rådde liknande system som i Svealand med tidsbegränsade typer (utan samordning) fram till ca 1250. Fr.o.m. ca 1250 och fram till 1363 skedde mynt- indragningarna för det mesta samordnat på fastlandet och med längre intervaller. Efter 1363 var inte mynten längre tidsbegränsade, d.v.s. i teorin hade de obegränsad cirkula- tionstid eftersom inflationen var mycket blygsam under lång tid. En snabb mynt- cirkulation gjorde emellertid att de ändå i praktiken inte cirkulerade längre än en ge- neration eller drygt det.

Erik av Pommerns örtugsmyntning var mycket omfattande och dominerade mynt- cirkulationen till ca 1470. I beskuret skick fanns fortfarande enstaka ex. i omlopp i bör- jan av 1600-talet (t.ex. i fynd med slutmynt 1611 [Långlöt/Åstad, Öland - SHM 398]). I en ny myntordning 1478 sänktes myntens halt och i fynden kan man se att det med- förde att äldre örtugarna försvann ur cirku- lation. Det faktum att de äldre örtugarna uppvärderades från 8 till 10 penningar (1 örtug = 8 penningar enligt mynträknningen) fick uppenbarligen ingen större effekt. I bör- jan på 1500-talet förkortade en snabbare in- flationstakt myntens cirkulationstid till mind- re än en generation.

	Prägl.tid	Cirkul.tid	
<i>Romersk järnålder</i>			
Fastlandet, Öland	50-193	<50-100	Samtida import
Gotland	50-193	<50-100	Importerades på 300-talet(?)
<i>Folkvandringstid</i>			
Fastlandet	400-550	<50	Importerades ca 470-550
Gotland	400-550	<50	Importerades ca 470-550
Öland	400-480	<50	Importerades på 470-talet?
<i>Vendeltid</i>			
Frisiska	700-750	<50	
<i>Vikingatid</i>			
Islamiska	800-1010	<30-75	
Västeuropeiska	970-1140	<30-50	
Svenska	995-1035	<30	
<i>Medeltid</i>			
Svealand	1180-1200	<20	Myntindragning ca 1196/1200
	1200-1250	<6-10	Myntindragningar vart 6:e-10:e år
	1250-1290	<15	Myntindragningar ca 1265, 1280
Götaland	1150-1196	<20?	Myntindragning ca 1196
	1190-1256	<6-10	Myntindragningar vart 6:e-10:e år
	1250-1290	<15	Myntindragningar ca 1265, 1280
Fastlandet	1290-1318	<28	Myntindragning 1319
	1319-1363	<21	Myntindragningar 1340, 1354, 1363
	1363-1405	<40	
	1405-1440	<60	
	1440-1478	<40	
Gotland	1478-1520	<20-40	Inflation i slutet av Sturetiden
	1140-1225	<30	Snabb cirkulation
	1225-1288	<60	Sänkt vikt och halt
	1288-1340	<50	
	1340-1450	<40	
	1450-1554	<10-40	
<i>Nyare tid</i>			
Gustav Vasa	1521-1542	<20	
Gustav Vasa	1542-1560	<20	
Erik XIV-Johan III	1560-1574	<10	Massmyntning av klippingar m.m.
Johan III	1574-1592	<20	Låga valörer längre tid
Sigismund-Karl IX	1593-1604	<11	Sänkt vikt och halt 1604
Karl IX-Gustav II Ad	1604-1632	<5-30	
Kristina-Karl XI	1632-1664	<40	
Karl XI	1664-1690	<55	
Karl XI-XII	1690-1715	<50	
Karl XII-Gustav III	1715-1776	<70	
Gustav III - Karl XIV	1776-1832	<55?	
Oskar I	1833-1855	<11	Ny mynträkning 1855
Oskar I - Karl XV	1855-1872	<17	Ny mynträkning 1873
Oskar II, Gustav V	1873-1942	<70	

Tab. 1. Försök att ange cirkulationstiden för mynt i Sverige under olika perioder.

Gotland hade en egen myntning där den äldsta typen präglades under mycket lång tid (ca 1140-1225), men äldre ex. försvann ändå snabbt ur omlopp (p.g.a. snabb cirkulation?). Den försvann sen helt när den följdes av en serie typer ca 1225-1288.

Fram till ca 1450 präglades därefter bara en typ av penningen (W-brakteaten) men med stadigt lägre silverinnehåll. Detsamma gäller för goten ca 1340-1450. För både penningen och goten gäller att myntförsämringen begränsade cirkulationstiden till högst 40 år. Efter en myntreform ca 1450 skedde sen en snabb myntförsämring varför cirkulationstiden på 1500-talet var så kort som en eller två decennier.

Nyare tid 1520-

Under Gustav Vasa 1521-1560 kan man följa myntcirkulationen bra fram till inledningen av 1540-talet. År 1536 började valörer mellan 2 öre och 1 mark att präglas (men inga låga valörer slogs under några år). Fram tills dess hade mynten försämrats gradvis, men trots det fanns troligen fortfarande mynt fr.o.m. Sten Sture d.y. i omlopp fram till 1542 då det uppenbarligen går en gräns vid en ny kraftig myntförsämring. De få skatter (alla små eller mycket små) som finns därefter indikerar att mynten före 1536/42 nu försvunnit ur cirkulation. Bristen på skattfynd kan också vara en fingervisning om att folk i allmänhet tappat förtroendet för mynt som

ett sätt att bevara ett kapital. Ett undantag utgörs av den internationella (och värdebeständiga) talern vars motsvarighet dalern infördes 1534 i Sverige. Den kom i Sverige att präglas regelbundet fram till 1871 (med undantag för perioden 1655-1717 då den endast slogs under tre år). Dalern, från 1604 riksdalern, och dess delar levde sitt eget liv och påverkades inte av de inhemska inflationsperioderna eftersom de främst användes i den internationella handeln och som förmögenhetsbevarare och kommer därför inte att behandlas närmare här. I princip kunde de hålla sig i cirkulation under obegränsad tid, i praktiken kring ett halvsekel. Det förtjänar att nämnas att de äldsta svenska skatterna med (utländska) talar tillhör 1550-talet och de upphör först vid 1600-talets mitt.

Erik XIV satte igång en massutmyntning av underhaltiga klippingar. T.ex. kan det såväl 1563 som 1564 ha myntats fler än 1 miljon ex. per år (Wallroth 1918, 32). Därmed inleddes en kraftig inflationsperiod som varade till 1574. Efter en reform 1574 infördes åter bättre mynt. Under 1580-talet präglades inga markvalörer (hertig Karls markmynt hade närmast provmyntskarakter) utan bara de lägsta valörerna (½ öre, örtug [nu 3/4 öre] och fyrk). År 1590 inleddes en mycket kraftig inflationsperiod med nominellt högre valörer i form av 8 och 4 öre (klipping) av nästan ren koppar. Under dessa inflationsperioder försvann de bättre, äldre mynten ur cirkulation.

Under Sigismund reformerades myntningen åter med bättre mynt 1593 men de lägre valörerna blev snart helt dominerande (2 öre och övriga högre inhemska valörer präglades inte efter 1594).

Som riksföreståndare fortsatte Karl (IX) att präglade de lägre valörerna (4 och 2 öre endast 1602-1603). I samband med en reform 1604 bytte dalern namn till riksdaler. Dalern blev härefter ett namn för 4 mark och vikten sänktes med en tredjedel för markvalörerna.

Fig. 1. Gustav II Adolf. Säter. 1 öre (klipping) 1626. Kopparmyntningen i Sverige inleddes med klippingar som blev mycket kortlivade. Detta ex. hann bara cirkulera i tre år innan det avlystes 1629. Örebro Läns Museum.

Det fick inte någon effekt på myntcirkulationen eftersom de knappt hade präglats sedan den senaste inflationsperioden. Den lägsta valören blev öret men säkerligen för att mildra effekterna av viktsänkningen dröjde det till 1609 innan myntningen av 1 öret återupptogs som då också fick sänkt vikt.

Under Gustav II Adolf hade kopparexporten från Falun fått stor betydelse för hela landets ekonomi. När kopparpriset föll beslutade man att dämpa prisfallet genom att behålla kopparn inom landet genom att prägla mynt av den. Samtidigt avhjälpte man bristen på silvermynt som uppstått genom att en miljon riksdaler skulle betalas till Danmark för Älvsborgs lösen efter freden 1611. Kopparmyntningen inleddes 1624 och var egentligen tänkt som ett provisorium, men den blev permanent genom fortsatta prisfall och fick mycket stor omfattning. Klagomålen på den starkt varierande vikten för kopparklippingarna (som i många fall räknades efter vikt, vilket medförde att förlusterna kunde bli stora beroende på räknesätt) gjorde att man 1627 blev tvungen att gå över till att prägla rundmynt i koppar som skulle räknas efter det nominella värdet. Klippingarna avlystes slutligen 1629, då de kunde inlösas mot rundmynt (Wolontis 1936, 71-72). Att klippingarna försvann snabbt visas av en skatt från Gamlaö, Östergötland (SML 1.81) med slutmynt 1629. Alla 58 ex. var rundmynt i koppar. Med en maximal cirkulationstid av fem år är kopparklippingarna de mynt som under nyare tid cirkulerat kortast tid (fig. 1). Fortsatta värdefall för rundmynten gjorde att det efterhand blev lönsamt att exportera dem som koppar, vilket förbjöds 1633 och samma år sattes rundmynten ned till halva sitt nominella värde (Wolontis 1936, 91-92). Exporten av dessa kopparmynt syns i skatterna på 1640-talet där Gustav II Adolfs rundmynt försvunnit och ersatts av Kristinas.

Hur de äldre mynten försvunnit ur cirkulation samt hur man undvek de nya kopparmynten framgår av en skatt med slutmynt

1626. Den hittades 1876 vid Kvarngatan i Nyköping. De svenska mynten bestod av 1 guldmynt och 1.879 silvermynt varav endast 2 var präglade före 1604 (daler 1559 och 4 öre 1575), men kopparmynt saknas helt (SHM 5871).

Fr.o.m. 1624 och framåt består skatterna ofta av antingen bara silver- eller bara kopparmynt. Många silverskatter består också enbart av, eller är helt dominerade av, lägre valörer.

För silvermynt enligt den nationella mynträkningen (mark, öre) var det fram till 1664 regel att halt och/eller vikt sänktes fortlöpande med kortare eller längre tidsintervall. Fr.o.m. 1665 ökade silvermyntningen mycket kraftigt för att undvika de problem som kopparmyntningen medfört. Mellan 1664 och 1754 var också markmynten lika värdebeständiga som riksdalern med undantag för myntningen 1718 med valörer i carolin (carolin var en benämning på 2-marken). Det prekära statsfinansiella läget under slutet av Karl XII:s regering, med bl.a. utgivningen av nödmynten från 1715, gjorde att äldre mynt mer eller mindre framgångsrikt drogs in från cirkulation. De mynt som gömts undan kunde emellertid sedan cirkulera på nytt fram till 1776. Öresmynten i silver fick emellertid sin vikt och halt sänkt vid två tillfällen efter 1664. Kopparmynten var utsatta för kraftiga prisfluktuationer under hela 1600-talet och plåtmynten, som infördes 1644, får ses som ett nytt försök att hitta en lösning på ett svårt problem. Kopparpriset stabiliserades först några år in på 1700-talet (Tingström 1986, 218-220). Den prisrelation som fastställdes 1665 (1 öre i silver = 3 öre i koppar) blev bestående fram till 1776 (i praktiken präglades de flesta kopparmynten hädanefter i öre sm). Kopparmynten, i såväl km- som sm-valörer blev häfter heller inte problematiska som de varit tidigare.

Efter Karl XII:s död 1718 blev öresmynten i silver och kopparmynten de huvudsakliga mynten i omlopp. Markmynt i silver fick

ingen betydelse och högre valörer blev istället plåtmynten och sedan sedlarna. Efter myntreformen 1776 förvann de äldre silvermynten. Däremot fortsatte kopparmynten att cirkulera (t.ex. 2 och 1 öre sm till ½ och ¼ skillings värde). De hade präglats i mångmiljonupplagor och även 1777 och 1778 bibehölls kopparvalörerna vid nypräglingen (små upplagor) trots att de officiellt ersatts av skillingräkningen. Först 1802 hade så många försvunnit ur cirkulation att det blev nödvändigt att återuppta kopparmyntningen och nu för första gången i skillingräkning. Riksgäldskontoret gav ut polletter (ej mynt) 1799-1802 i skilling riksgäldsräkning.

Under 1700-talets andra hälft ger flera myntfynd en felaktig bild av myntcirkulationen eftersom de kan innehålla mycket gamla mynt som rimligtvis inte fanns i cirkulation längre. De speglar därför snarast en misstro mot penningpolitiken fr.o.m Karl XII:s tid då först nödmynten infördes och senare när sedlarnas sjunkande värde gjorde att många kunde förlora en förmögenhet. Som exempel kan nämnas en skatt från Bälinge i Skåne (SHM 8841), slutmynt 1779, med 1.052 mynt varav 10 av 13 utländska mynt var präglade på 1600-talet.

Fr.o.m. 1700-talets slut är det svårt att studera cirkulationen eftersom skatterna upphör.

Litteratur

Persson, C. 1993. Engelska mynt i svenska skatter - en studie av de vikingatida depåernas sammansättning med utgångspunkt från de engelska mynten. C-uppsats i arkeologi. Stockholms universitet, ht 1993. SML - *Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen*. Stockholm 1982-.

Tingström, B. 1986. *Plate money. The world's largest currency*. Arlöv 1986.

Wallroth, K.-A. 1918. *Sveriges mynt 1440-1917*. Numismatiska Meddelanden XXII.

Wolontis, J. 1936. *Kopparmyntningen i Sverige 1624-1714*. Helsingfors 1936.

Förkortningar

SHM - Statens Historiska Museum, Stockholm.

Aktuellt

Forskning

CNS kallas det projekt där alla vikingatida myntfynd i Sverige ska publiceras. Åtta volymer, totalt ca 51.400 mynt, har hittills tryckts och ytterligare en (ca 6.300) trycks under 2006. Resterande mynt (f.n. ca 187.200) kommer enbart att publiceras på Internet och ett första fynd finns nu tillgängligt: (www.numismatiskafor forskningsgruppen.su.se). Projektet saknar sedan mycket lång tid fast personal. Det nya mediet kommer därför att förenkla arbetet och innebär en mängd fördelar för användarna. Bl.a. är det möjligt att uppdatera fyndlistorna och illustrationerna (målsättningen är att illustrera samtliga ex.) kan studeras i 5-10 gångers förstoring.

Litteratur

Göran Wahlquist (red.), *Samlaren Sven Svensson. Alla dessa mynt*. Svenska Numismatiska Föreningen Smärre skrifter 11. Stockholm 2005. Till 150-årsminnet av Sven Svenssons födelse 1855 har Svenska Numismatiska Föreningen och Kungl. Myntkabinettet gett ut denna skrift med ett antal artiklar som alla handlar om Svensson och hans samlande i alla former. Det har blivit en vacker skrift med många intressanta upplysningar och kommentarer.

Kenneth Jonsson

ISSN 1652-2303

© Numismatiska forskningsgruppen och förf. Foto förf. om inget annat anges.